

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сауім: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 30.11.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.
БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 30.11.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типогр. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 30.11.2022 Format 60*84 1/8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛБІЛІМІ–ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІРӘСІЛОВ Е.Қ., ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н., ЖУНИСОВА Ж.Ә.	Қуғын-сүргін (репрессия) тақырыбына қатысты терминдердің мазмұндық, құрылымдық ерекшеліктері.....	7
БЕГИМОВА Г.А., БАЙБОСЫН Ә.М.	Абай облысындағы түр-түс мәнді топонимдер.....	17
BISMILDINA D., KAMIEVAG., SANDYBAYEVA A.T.	History of television language research in kazakh linguistics.....	25
КЕНЖАЛИНҚ.К., БАЛТАБАЙ Д.Ә.	Кірме сөздердің семантикалық сипаты («шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде).....	37
СЕРКЕБАЕВА Г.Ы., БОРАНБАЕВ С.Р.	«Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеулердің лексика-грамматикалық сипаты.....	47
ТАУБАЛДИЕВ М.Е., ҚҰЛМАНОВ С.	Тіркесті терминдерді аудару мәселелері (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде).....	55
ТҰЯҚБАЕВА Р.Р., АШЕНОВА А.Т., ТОЙБЕКОВА С.Р.	Қазақ тілін үйретуде фольклордың маңызы.....	71
ЧУЛАКОВА З.У., ЖУРАВЛЕВА Е.А.	Принципы и способы формирования имени бренда (на примере наименований казахстанских брендов алкогольной продукции).....	81

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М., ҚАСЕН А.Т., СЕЙПУТАНОВА А.Қ.	Қазақ батырлық ертегілеріндегі «ғажайып туу» мотивінің қызметі.....	90
ЕРЛАНОВА А.Е.	Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық бағыттағы өлеңдерінің поэтикасы.....	102
ЕРСАИНОВА А.Б.	Сәбит Мұқановтың әдеби – ғылыми шығармашылығы.....	110
ЖАМАНКОЗОВА А.Т., ЗАГАТОВА С.Б., ТУСУПБЕКОВА М.Ж.	Эмоциональная рефлексия как опыт эстетического анализа в романе А.Нурманова «Гибель кулана».....	118
ЖАНБЕРШИЕВА Ұ.Н., ОРАЛОВА Г.С.,	Сыр еліндегі киелі нысандар жайлы аңыздар.....	126
ЗНАКУЛАҮЕВ А.М., ТАКИРОВ S.U., СОҮЛЕМЕЗ О.	Historical discourse and allusion.....	134
ЖЕТІБАЙ Р.Қ.,	Ж. Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі	147

КЕНБАЕВА А.З., ПАНГЕРЕЕВ А.Ш., МАМБЕТОВА Г.Ж.	Функции топонимов в эпосе «Едиге» (на материале казахской, каракалпакской и татарской национальных версий).....	155
КУРМАНГАЛИЕВА Г.Т., КАРТАЕВА А.М.	Абайтану ғылымының қалыптасу тарихы.....	166
KRUGLIK J., KOBZHASSAROVA S.T., ZHUMSAKBAYEV A.T.	The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev.....	173
SARSEMBAYEVA S., AITUGANOVA S.Sh	Poetics of the literary simulacrum.....	180

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ЖОРОКПАЕВА М.Д., ОРАЛБЕКОВА А.А., ШАДИЕВА. Н.Х.	Медициналық жоо-да қазақ шетел студенттерін оқытудағы оқытушының кәсіби-педагогикалық қызметінің ерекшелігі.....	187
---	--	-----

ҒАЛЫМ. ТҮЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Амангелді Құсайынұлының білім берудің ұлттық моделін қалыптастырудағы ұстанымы.....	198
-------------------	--	-----

Қ.М. БАЙТАНАСОВА¹ А.Т. ҚАСЕН² А.К. СЕЙПУТАНОВА³ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті^{1,2}С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті³(e-mail: k.baitanasova@mail.ru¹, aiauzhan96@mail.ru², aiimgul@bk.ru³)

ҚАЗАҚ БАТЫРЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ҒАЖАЙЫП ТУУ» МОТИВІНІҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Фольклордың әр жанры өмір сүру барысында жалпыхалықтық түсініктегі ұғымдармен, логикамен кірігеді. Ондағы ой, таным сол халықтың көркемдік ойлау жүйесіндегі ортақ құбылыстарды біріктіреді. Осы процесс барысында әр халықтың фольклорында ұлттық болмыс, өмірлік қағидаттар, ойлаудың ортақ жүйесі пайда болады. Бұл сипаттарды сақтайтын жанр – ертегі. Ертегінің адам баласының шексіз арман-қиялын ұштауға көмектесіп, алға қарай үмітпен жетелейтін қасиеті мол. Ертегідегі қиялдан туған ғажайып құбылыстар – адам баласы арман еткен өмірдің болмыстық пішіндері. Қиялдан туындаған оқиғалар желісінің өзегінде белгілі бір мотив жатады. Осы мотивтер тұрақты түрде қайталанып, жаңа туындылардың дүниеге келуіне негіз болады. Бұл мақалада ертегілердегі сондай тұрақты мотивтердің бірі – бас қаһарманның ерекше дүниеге келуі зерттеу нысанына алынды. Батырлық ертегілерде жиі қайталанатын «Ғажайып туу», «Жылдам өсу», «Ғажайып көмекшілер» мотивтерінің символикалық мәні талданды. Аталған мотивтердің батырлық ертегілердегі оқиға желісінің негізгі қозғаушы күші екендігіне назар аударылды. Батырлық ертегілер құрылымындағы мифтік танымның, мифтік мотивтер мен бейнелердің тұрақты көрінісі назарға алынып, мотивтердің өзара байланысы қарастырылды. Көне замандардан адамзат жадында сақталып келген батырлық ертегілердегі сюжеттік желілер мен мифтік мотивтерді талдау нәтижесінде салмақты тұжырымдар жасалды.

Түйін сөздер: фольклор, батырлық ертегі, мотив, ғажайып туу, ғажайып кеңістік, ғажайып көмекшілер, ғажайып заттар.

Кіріспе. Қазақ фольклорында, оның ішінде эпостарда, ертегілерде жиі көрініс беретін мотивтің бірі – ғажайып туу мотиві. Бұл мотивтің тек қазақ қана емес, әлем халықтарының фольклорында қайталануы – оның тұрақты мотивтер қатарынан орын алуының мысалы. Ғажайып туу мотивінің түп негізі мифтік танымда екенін фольклортанушы ғалымдар өз зерттеулерінде атап көрсеткен. Ерекше жаратылысты қаһарманның дүниеге келуіне ерекше жағдайлар әсер етеді, оларды дүниеге келтіруші, желеп-жебеуші тылсым күштер бар деген сенім ертегі ойғасына кірігіп, маңызды бір бөлігіне айналды. Ұлттық фольклор үлгілеріне назар салсақ, көне эпостарда, қиял-ғажайып және батырлық ертегілерде, қаһармандық, тарихи эпостарда, аңыздар мен эпсаналарда бас қаһарманның дүниеге келуі айрықша оқиғалармен сипатталады.

Қазақ батырлық ертегілерінде бас қаһарман дүниеге ерекше жағдайда келіп, өзгелерден дене-бітімімен, сыртқы түр-сипатымен, күшімен ерекшеленіп өседі. Аталмыш мотивтің түбірі сонау алғашқы адамдардың өмір сүрген заманымен сабақтасып жатыр.

Батырлық ертегілерде бұл мотивтің көрініс табуы келесідей түрлерден тұрады:

- батырды ата-анасының қартайған шағында дүниеге әкелуі;
- жалғыз перзентті әулиеден не ғайыптан тілеп алуы;
- батырдың ерекше жағдайларда дүниеге келуі;
- қиын-қыстау заманда халыққа қорған болатын батыр керек болған кезеңде туылуы т.б.

Ғажайып туу мотиві батырдың елден ерекше екендігін, болашақта талай сындардан сүрінбей өтіп, мұратына жететінін және батырдың істеген ерліктерін ешкім қайталай алмайтындығын көрсетеді. Сол себепті, бұл мотив батырлық ертегілердің идеялық-көркемдік құрылымында маңызды рөл атқаратыны белгілі. Өз кезегінде бұл классикалық батырлық ертегінің қалыптасуына алып келетін жол. Адамның өмір сүретін қоғамы мен адам санасының дамуы негізінде мифтердің мазмұны мен құрылымында біртіндеп өзгерістер орын алады. Мифтік сюжет, мотив және бейнелер фольклорлық жанрлардың құрылымына енгізіледі, яғни диффузия процесі жүреді.

В. Пропп ертегілердің морфологиясы туралы зерттеу еңбегінде ертегілердің құрылымына және ондағы сюжеттер мен мотивтерге назар аудара отырып: «Ертегілердің бір ерекшелігі бар: бір ертегінің құрамдас бөліктері ешқандай өзгеріссіз екіншісіне берілуі мүмкін. Мысалы, Жалмауыз кемпір түрлі ертегілер мен әртүрлі сюжеттерде кездесуі мүмкін. Бұл – ертегінің өзіндік ерекшелігін әйгілейтін қасиет», – деп, атап көрсетеді [1, 14]. Ғалымның құрамдас бөлік ретінде атап отырғанын біз мотив ретінде талдаймыз. Ертегілердегі мотивтердің тұрақты қайталануы фольклорлық формулалықтың жарқын көрінісі бола алады.

Ертегілердегі ғажайып туу, яғни бас қаһарманның өмірге келуі ерекше оқиғамен, құбылыстармен байланыстырылады. Мифтік танымнан ертегі мотивіне айналған бұл ұғымның аясында бірнеше сипатты оқиғалар кіреді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ертегілердегі тұрақты мотивті талдауда жинақтау, индукция, дедукция, даралау, структуралық талдау әдістері басты назарға алынып, мәтіндерден мысалдармен келтірілген.

Талқылау мен бақылау. Ертегілер сюжетінде жеке мотивтер, жекелеген мотивтер тобы мен олардың бірігуі кездеседі. Кеңес әдебиеттанушысы В.М. Жирмунский: «Бұл мотивтің архаикалық пішіні аналық дәуірдегі партеногенезис туралы қарапайым түсініктермен байланысты» [2, 224] – деген тұжырым келтіреді.

«Ер Төстік» ертегісінде батырдың қалай дүниеге келетінін мысалмен келтірейік: «Тұруға мұршасы келмей жатқан шал шаңыраққа қараса, шаңырақтың күлдіреуішінде керулі тұрған кер биенің төстігі көзіне түседі. Ерназардың қуанып, есі шығады:

– Кемпір, сүйінші! Керулі тұрған кер биенің төстігі майлы көрінеді, бол, жылдам асып жіберші, – дейді.

Сөйтіп, бұлар төстікті қазанға салады. Төстікті асып жеп, шал мен кемпір әлденеді. Ұзамай кемпір жүкті болады. Мезгілі толып, босанады. Бір ұл туады, оның атын төстік жеген соң біткен бала деп, Төстік қояды» [3, 11]. Дүниеге келген нәрестенің көп жағдайда белгілі бір оқиғаға, болмаса баланың дүниеге келуіне себепші болған жағдайға байланысты есімін қою түсінігі бар. Баланың Төстік атануы түсінікті. Төстіктің дүниеге келуінің өзі тылсым дүниелерге толы. Жұт кезінде сегіз ұлынан бірдей айырылған Ерназар мен әйелінің жағдайы қиындай береді. Оларға қамқор мен қорған болатын адам керек болады. Олардың тілеулері айтпай-ақ қабыл болып, Төстік атты батырдың дүниеге келуіне себепші болады.

«Етігел» атты батырлық ертегінің сюжеттік құрылымына назар аударсақ, оқиға желісі дәл «Ер Төстік» ертегісіне келеді. «Бір күні бір жолаушы олардан келіп, тамақ сұрайды. Кемпір мен шал түк таппай, керегеде керулі тұрған сүрленген бір бөлік етті

асып береді. Кедейленген бай әйелі осы сүрленген етті жеген соң жүкті болып, ұл туады. Оның атын Етігел қояды» [3, 239]. Басындағы айырмашылығы Ерназарда сегіз ұл, Ер Төстікпен қосқанда тоғыз ұл болса, Етігелдің тоғыз ағасы, өзімен қосқанда он ұл болады.

«Нан батыр» атты ертегіден ғажайып туу мотивіне қатысты қысқаша фабуласы әйел нанды илеп отырып, баланың бейнесін жасайды да, от жағуға шығып кетеді. Сол уақытта «балаң жылап қалды» – деген дауысты естіп, бұрылып қараса, киіз үйдің күлдіреуішінде кішкентай құсты көреді. Ертегіден үзінді келтірейік: «Әлгі «балаң жылап қалды» деп отырған сол бақыт құсы екен.

Мұның не сұмдық екеніне көзі жетпеген әйел жүгіріп үйге кіреді. Үйіне келсе, әлгі бала ғып жасап кеткен наны жоқ, оның орнында аппақ сазандай бір ұл екі өкшесінен жер тепкілеп жылап отырады. Әлгі нан балаға айналып кетіпті. Әйел: «Құдайдың бергені, бақыт құсым, менің!» – деп баланы бас салады. Сол кезде әйелдің өмірі тамшы тамбаған омырауынан сүт сорғалап қоя береді» [3, 48]. Тобықбай деген мерген кісінің әйелі бала көтеріп көрмеген. Баланың иісіне зар болған Тобықбай бір күні аңшылыққа кетіп бара жатып, келгенше бала тап деген бұйрық айтып кетеді. Сондағы әйелінің зар жылауы, шын ниетпен баланы тілеуі қабыл болады. Наннан жасаған бейненің шекесі торсықтай ұл балаға айналып кетуінен есімі де соған байланысты қойылды.

«Ер Төстік» пен «Нан батыр» ертегілерінде аталмыш мотивке қатысты ұқсастықтар біршама. Біріншіден, екі ертегідегі ерлі-зайыптыларда сол уақытта бала болмайды. Екіншіден, екеуі де арнайы қолдарын жайып бала сұрамаса да, ғажайыптың күшімен тілектері қабыл болады. Үшіншіден, екі ертегіде де киіз үйдің күлдіреуіші назар аудартатын деталь ретінде қолданылады. Күлдіреуіш киіз үйдің негізгі бөлшектерінің бірі екенін ескерсек, ол арқылы күннің сәулесі үйге түседі. Бала да үйге жарық сыйлайтын сәуле іспеттес. Демек мұның да астарында үлкен символдық мән жатыр. «Ер Төстікте» кер биенің төстігі күлдіреуіште ілініп тұруы бекер емес. Сонымен қатар, дәл сол төстікті жегеннен кейін ғана кемпір жүкті болады. Демек, төстікте сиқырлы күштің болуы заңды. «Нан батыр» ертегісінде бақыт құсының күлдіреуіште отырып, адамша тіл қатқанының өзі ғажайып. Сонымен қатар, ол жай құс емес, дәл бақыт құсы нанды балаға айналдырып жіберді деуге негіз бар.

«Аю дәу» ертегісінде батыр былай дүниеге келеді: «Патшаның қызын апарған аю, таудан тастан үй салып алды да, қызбен отау құрып отыра берді. Патша да қызды тау мен тас іздеп таппай, ақыры «аюға жем болды» – деді де, қыздан күдерін үзді.

Күндерде бір күн қыз аюдан бір ұл туады, ұлы күніне бір жасайтын болды, өзі дәу, өзі батыр, келбетті адам, түрі аю нәсілді болды. Атын «Аю дәу» деп қойды [2, 126]. Алғашқы қауым адамдарының аңдармен генетикалық байланыстың барына деген сенімінен осы оқиға желісіне ұқсас ертегілер пайда болған. Аңдардың пайда болуына қатысты мифтер этиологиялық сипаттағы мифтер қатарына жатады. «Алғашқы қауымның көне мифологиясында адам мен аңдардың әлі бөлектенбей, бірге өмір сүргені жайында айтылады да, содан кейін олардың қалайша бөлініп кеткені, қандай қасиеттерге ие болғаны туралы баяндалады» [3, 18]. Бұл жерде мифтік дүниетаным мен сананың бірінші кезеңіне тоқтала кету орынды. Аталмыш кезеңде мифтік сана адам баласы мен табиғатты, табиғат пен рухты, тірі мен өліні бөліп жармай, тең дәрежеде қабылдаған. Демек, бұл теңдік заңы орнаған кез. Осы мотивке сәйкес, бұрынғы өткен заманда төрт адам мен төрт жануар ғана болған екен. Бұл төрт жануар Құдайға шағымданып, өздерін сойып жеуге рұқсатын береді. Сол кезден бастап теңдік заңының бұзылуы орын алған. Көне этиологиялық мифтерге сүйенетін болсақ, кінәлі немесе күнәлі болған адамдар әр түрлі аң мен құсқа айналып кеткен.

«Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталпаң» ертегісінде Аю қызды ұрлап, өзіне әйел қылып алады. Күндіз сыртқа кеткенде, әйелінің қашып кетпеуі үшін іннің аузын үлкен

таспен бекітіп кетеді екен. Сөйтіп күннің жүзін көрмей қыз інде жата береді: «Бір жылдарда қыз жүкті болып бір бала табады. Қыз ол баланың қасына бірге төсекке жатпайды. Артынан баланың атын Аюалпаң қояды» [3, 170]. Екі ертегіде де аю қызды алып қашады. Артынша өз інінде жасырып ұстайды. Уақыт өте келе, мутант тәріздес тіршілік иесі дүниеге келеді.

Батырлық ертегілерде ғажайып туу мотивімен қатар «Жылдам өсу» мотиві қатар жүреді. Ғажайып туылған батырдың елден ерекше болып сағат сайын, тіпті, минут сайын өсуі де заңдылық. «Төстік өзгеше бала болып өседі: бір айда бір жастағы баладай, үш айда үш жастағы баладай, бір жылда он бестегі жаңа өспірімдей болып, екі жасында алысқан кісілерін алып ұратын бала болады» [3, 11]. Эпикалық дәстүрге сай ғажайып туылған бала адамда жоқ күш пен ерлік, еркіндікке құштарлық сияқты қасиеттерге ие болады. Баланың мықтылығы кішкентайынан өзінің айналасындағы балаларды ұрып, жаракаттап қоюынан көрінеді. «Ер Төстік» пен «Етігел» ертегілерінің сюжеттік ұқсастықтарына қарамастан, «Етігел» ертегісінде басты кейіпкердің өсуі, балалық шағы сөз етілмейді.

«Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталпаң» ертегісінде адам мен аңнан туылған бала былай өседі: «Бала туған соң көп ұзамай балаға тіл бітті. Шешесі күндіз інде отырғанда былай деп сөз сұрады, баланың жасы бірге келген кез еді» [3, 170]. Баланың тілі шығып, ақыл-ойының тез дамуы өз кезегінде оның ғажайып туылғанын дәлелдей түседі. «Шешесінің сөзін естігеннен кейін Аю алпаң:

– Ендеше, шығайық, есікті мен ашайын! – деп үлкен қазандай тасты, іннің аузындағы тасты теуіп жібергенде, тас бұрынғы жатқан орнынан қозғалып, есік ашылған екен, – дейді» [3, 170]. Жас баланың бойында осындай алпауыт күштің болуы әкесінің адам емес, аю екендігін тағы еске салады. Ғажайып туу мен жылдам өсу мотивтері әлем фольклорында бір-бірін толықтырып қана қоймай, оқиға желісін тартымды да қызықты етіп оқырман назарына ұсынуды көздейді. Аюалпаң шешесімен іннен қашып шыққанда, әкесі аю қарсы алдынан шығып, екеуі күш сынасады. Жас баланың күші басында аюдың күшімен тең түседі. Артынан бала аюдың басын жұлып алып, шешесі екеуі үйлеріне қарай тартады. Баланың мықтылығы былай сипатталады: «Күресіп, бала сонда күшті, доп-домалақ, сол кішкентай бір жастағы уақтысында жиырма бестегі жігіттей еді» [3, 171]. Сонда бала бір жаста бола тұра тілінің шығуы, таспен бекітілген есікті ашуы, өз әкесі аюды жеңуі – бала бойындағы тылсым күштің әсері. Фольклорист В.Я. Пропптың [4, 237] ғажайып туу мен жылдам өсуге қатысты пайымдауымыз дұрыс болса, ғажайып туу реинкарнация (рухтың көшуі) ұғымымен тікелей байланысты дегенді айтады. Бұл өз кезегінде келесі мотивтің туындауына септігін тигізеді, яғни жылдам өсу мотиві. Егер ғажайып туылған адам қайтыс болып, қайтып келген адам болса, онда ересек жаста қайтыс болған батыр сол қалпында қайтып келеді. Әйел заты ересек адамды туа алмайды ғой, сол себепті ол бала ретінде оралады. Бірақ туылған соң өз қалпына келуге тырысып, жылдам өседі. Бұл орынды пікірмен толықтай келісуге болады. Ғажайып туылған баланың бойындағы күштің қайдан келгендігі түсінікті болады.

«Аю дәу» ертегісінде: «Мұның ақырын сезген бала есіктегі қара қазандай тасты бір теуіп далаға шығып, таспен қайта жауып, тырдай жалаңаш салып ұрып, бір шаһарға келді» [3, 126]. Мұнда батыр туыла салып бірден сөйлеп кетпейді. Жеті жасқа келгенде ғана анасына түрлі сұрақтар қоя бастайды. Өзіне және анасына шаһардан киімдерді алып келіп, артынан өз үйлеріне, қыздың ата-анасына қайтады. «Қызына «кет» деуге өз перзентіне айта алмайды, «кетпе» дейін десе, еріп келген баласынан ел-жұрт қорқатындай, көргенде адамзаттың денесі түршігеді. Бет-аузын жүн басқан, адам қорқарлық» [3, 127]. Мұнда генетикалық заңдылықтар сақталған. Аюдың сыртқы келбеті баласына берілген. «Оның үстіне Аю дәу бір жегенде қырық кісінің жейтұғын тамағын

жейтін болды. Бір ұйықтаса жеті күн-жеті түн ұйықтайтын, бір ұйықтамаса жеті күн-жеті түн ұйықтамайтын болды» [3,127]. Жеті жасында қырық кісінің тамағын жеуі – қырық кісінің күші бойында бар дегені.

«Керқұла атты Кендебай» ертегісінде Кендебай ғажайып туылмаса да, оның өзгеше екендігі жылдам өсу мотивінен көрінеді: «Кендебай ай сайын емес, күн сайын өсіпті, алты күнде күліпті, алпыс күнде жүріпті, алты жылда жігіт болыпты. Сондай күшті болыпты, алысқанын алып ұра беріпті, күрескенін жыға беріпті, шыңырау құдыққа құлаған атандарды жалғыз тартып шығара беріпті» [2, 55].

«Жерден шыққан Желім батыр» ертегісінде Желім батыр жылдам өседі: «Оның атын жерден шыққан Желім батыр қояды. Желім батыр бір күнде бір жасқа, екі күнде екі жасқа, он күнде онға келеді» [3, 143]. Ол кемпір мен дәудің баласы. Баланың ерекше мықтылығы әкесі дәуден дарыса керек.

«Ер Төстік», «Етігел», «Нан батыр», «Аю дәу», «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталпаң», «Керқұла атты Кендебай», «Жерден шыққан Желім батыр» ертегілері көне батырлық ертегілер қатарына жатқызуымызға болады. Өйткені жетекші мотив «ғажайып туу» мен «жылдам өсу» мотивтері негізінде оқиға желісі құрылып, ертегіге классикалық сипат береді.

Ғайыптан туу ерте заманда жиі қайталанып отыратын құбылыс болып саналса, кейін келе тек бойында ерекше мықтылығы мен ақылы бар батырлардың туылуы керемет жаратылыс деп саналды. Ханның немесе батырдың әйелі белгілі бір жыртқыш аңның етіне жерік болған кезде, күйеуі әйелінің тілегін орындайды. Жерік болған әйел етті жегеннен кейін баланың бойында сол жыртқыштың қайраттылығы, мінезі, күші көрінеді. Бұл – фольклордың заңдылығы.

С. Қондыбайдың зерттеуінше: «Жерік болу» оқиғасының ар жағында:

а) егер кәдуілгі мифтану дағдысына сай түсіндірер болсақ, арғықазақтық тотемизм келтірімдері жатыр;

ә) «тәңіриені өлтіру» ғұрпының бір түрі деп қарастыруға болады. Яғни «айдаһардың, жыланның, арыстанның, етіне (өтіне, т.б.) жерік болу» – ереннің шешесінің (не әкесінің) о баста, тиісінше айдаһар, жылан, арыстан бейнесінде болғандығын көрсетуші» [5, 66-67].

Шапырашты батырдың анасы жүкті кезінде қасқырдың етіне жерік болғанда, күйеуі қасқырдың етін әйеліне әкеліп береді. Уақыты келгенде шекесі торсықтай ұл дүниеге келеді. Жастайынан сол баланың бойында қасқырдың қайсарлығы байқалады екен. Жұрт оны анасының қасқыр етіне жерік болуымен байланыстырады. Сол сияқты батырлық ертегілерде де баланың дүниеге келуі анасының жерік болуымен тікелей байланысты.

«Әлібек батыр» ертегісінен үзінді: «Күндерде бір күн кемпір арыстанның етіне жерік болып:

– Шалым! Тілегіңіз бір перзент еді. Олай болса мен бала кезімде ойнап жүргенде, өзіміздің ауылдың артында бір Арал тоғай деген тоғай бар еді, Арал тоғай ішінде Шабак тоғай бар еді. Соның ішінде бір арыстан бар еді, дәл соның етіне жерік болдым, – дейді» [3, 143]. Кемпір кез келген арыстанның етіне емес, дәл Шабак тоғайда мекендейтін арыстанның етіне жерік болады. Шал мерген болғандықтан, кемпірінің тілегін орындайды. Арыстанның етін әкеліп берген соң кемпірінің жерігі басылады. Мезгілі жеткеннен кейін кемпір 1 ұл мен 2 қызды босанады. «Балалары бір күнде бір жасап, екі күнде екі жасап ержете бастайды» [3, 278]. Балаларының жылдам өсуін жерік болған ерекше арыстан етімен байланыстыруымызға болады.

Ғажайып туу мотивімен қатар жүретін тағы бір мотив түрі – ғайыптан көмек алу мотиві. Мұнда ғажайып көмекшілердің (әулиелердің, пірлердің, аруақтардың) жолығып,

көмектесуі басты назарда болады. Көп жағдайда баланың иісіне зар болған ата-ана Құдайға, аруаққа, піріне жалбарынып, перзент беруін өтінеді. Сол әулие немесе аруақ ата-анасының түсіне кіріп аян беруі мүмкін немесе өңінде жолығып, тілектерін қабылдайды.

«Мерген-Дәріш» ертегісінен үзінді келтіре кетейік: «Сол қызы жиырма бес жасқа, ал оның күйеуі отыз жасқа келгенде олар әулиеге түнеп, түйеден інген, қойдан қошқар шалып, құдайдан бала тілеу үшін әулиеге жалбарынады, Үйлеріне қайтқан соң, көп ұзамай әйелі жүкті болып ұл табады, Атын Мерген- Дәріш деп қояды» [3, 166]. «Ғажайып көмекші» ұғымын В.Я.Пропп өзінің «Морфология сказки» атты классикалық зерттеуінде енгізген.

«Тұмарбас батыр» ертегісінде: «Бір күндері бай қатындарына айтады: «Мен қартайдым, сендерден бала тумады, қыдырып әулиеге түнейін, құдай бала бермес пе екен?» – дейді. Темір таяқ алып, темір етік киіп жаяу, бала тілеп жүріп кетеді» [3, 145]. Бай жол жөнекей бір түтінді көріп, ішіне кіреді. Артынан Жалмауыз кемпірдің баласы байды жеп қойса да, екі әйелі де бала көтереді. Тұмарбас ер жеткен соң, әкесін жеп қойған жалмауызды тауып, оны өлтіріп кегін алады.

«Көкжан батыр мен айдаһар» ертегісінде ғажайып көмекші түсінде аян береді: «Бұл шал мен кемпір де ұлға зар екен. Құдайдан жылап күні-түні бала сұрайды екен. Шалы кеткен соң, кемпір қалың ойға батып жатып, ұйықтап кетеді. Ұйықтап жатып, ғажайып түс көреді. Түсінде ұзын бойлы, қара кісі келіп аян береді. «Мен саған сегіз қарбыз, бір қауын беремін, тоғыз балаң болады. Қауыннан туған кенже балаңның атын Көкжан батыр қой», – дейді» [3,91]. Көп ертегілерде түсінде аян берген ғажайып көмекші баланың есімін қойып кетеді. Мұндағы сегіз ұлды бір төбе, Көкжан батырды бір төбе қылып көрсетуі – әуел бастан Көкжанның басқалардан ерекшелігін аңғартады.

Бұдан бөлек ғажайып көмекшілер батырдың достары болып қызмет атқарады. Бізге керегі – батырдың жеке өзіне тән және ғажайып достарының атқаратын қызметі. «Ер Төстік» ертегісінде жер астына түскен Төстікке жолда 6 жолдас кезігеді. 6 жолдастың тек өздеріне тән қасиеттері бар және олар қайталанбайды. Ғажайып көмекшілердің басты кейіпкерге кездесуі ертегінің одан әрі шытырманды оқиғаларға толы болуына септігін тигізеді. Темір ханның еліне баратын жол 7 айлық екен, сол жолда бірінші болып епті адам жолығады. «Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түсті дегенге, соған жолдас болайын деп жолын тосып жүрген адам едім», – дейді әлгі кісі» [3, 23]. Екеуі ары қарай жүріп келе жатса, келесі желаяқ, одан кейін тыңшы Саққұлақ, артынан Таусоғар, содан Көлтауысар, соңында қырағы адам келіп қосылады. Төстік жер астындағы барлық өнерпаздарды жинап алып, Темір ханның еліне жетеді. Әр қосылған өнерпаз – ғажайып көмекші, мифологиялық кейіпкерлер. Әрқайсысының атқаратын қызметі бар. Оқырман алғаш ертегіні оқығанда әр өнерпаздың тектен-текке қосылмағанын, әрқайсысының сыналатын кезі, өзін көрсететін уақыты туатынын сезіп отырады. Ер Төстік батыр десек те, ол жанындағы достарынсыз Темір ханның сынақтарынан өте алмауы анық. Сол себепті, ертегінің функциясы батырға демеу болатын көмекшілерді оқиға желісіне кіргізеді. «Ер Төстіктегі» алты өнерпаздар «Тотан батыр» ертегісінде де кездеседі. Айырмашылығы олар алтау емес, төртеу. Олар: көз байлаушы, желаяқ, мерген, тыңшы. Сонымен, ертегінің ауыздан ауызға жетіп, қайталанып, орнығуынан халықтың танымы мен мәдени дәстүрі бекиді. Ертегі сюжетінің бір-біріне ұқсау ерекшелігі мен кірігуіндегі заңдылық ондағы ортақ мотивке әкеледі.

Нәтижелер. Халықтың жақсы өмірді аңсаған үміті мен жауыздық, зорлықтан аулақ болу идеясы бірлесіп, адам санасында бірте-бірте қиялға айналып, тұрақталған бейнелер туғызған. Ертегідегі ғажайып көмекшілерге зооморфты көмекшілерді жатқыза

аламыз. Олар: ат, Самұрық құс, қасқыр т.б. Осылардан ең жиі кездесетін зооморфтық көмекші – ат. Аттың батырлық ертегілерде атқаратын 3 негізгі функциялары:

- 1) Адамша тіл қатуы және иесіне керекті ақылды айту;
- 2) Кез келген кедергілерден, бөгеттерден өту немесе ұшып өту;
- 3) Жалын, қылын иесіне беріп, тұтатқан кезде жанынан табылу.

«Ер Төстік» ертегісінде Шалқұйрық өзінің жанына иесінен басқа ешкімді жақындатқызбайды: «Жылқыдан Шалқұйрықты ұстап әкелуге кісі жіберсе, барған кісіге Шалқұйрық ат ұстатпайды. Алдына келгенін тістеп, артына келгенін теуіп, маңайына жан жуытпайды.

Шалқұйрықты ұстауға Төстіктің өзі келеді. Шалқұйрық Төстіктен қашпайды. Қолын созса, тырп етпей, жүгенге басын өзі ұсынады» [3, 20]. Бұдан аттың өз иесіне деген адалдығын байқаймыз. «Төстік аулынан ұзап шыққан соң, Шалқұйрық атқа тіл бітеді.

- Төстік батыр, енді екеуміздің жанымыз бір, қандай пәле болса да бірдей көреміз. Менің мына айтқан сөздерім есінде болсын» [3, 21]. Шалқұйрық иесіне алғаш ақыл айтады. Жалмауыз кемпірді алдап, шауып келе жатқанда, Шалқұйрықтың құйрығына тас оралып, шабысына шыдамаған жер қақ айырылады да, олар жер астына түсіп кетеді.

«Керқұла атты Кендебай» ертегісінде де ат ерекше болады. «Арыстай еркек құлын екен. Кендебай құлынды үйіне алып қайтыпты, оны құланның сүтімен асырапты.

Құлын сағат сайын емес, минут сайын өсіпті. Алты айдың ішінде алты кез ат болып шығыпты. Аттың түсі керқұла болыпты. Кендебай Керқұланы үйретіп мініп, түн қатып жүріп, аң аулапты. Керқұла қуса жетіп, қашса құтылатын, аузымен құс тістеген ерен жүйрік болыпты» [3, 55]. Құлынның өз иесі сияқты сағат сайын емес, минут сайын өсуінен-ақ бұл жануардың ғажайып екендігін түсінуге болады. Ғажайып туылған батырдың арғымағы да ғажайып болуы – заңдылық. «Керқұла ат құстай ұшып, құйғытып барады, айлық жерді алты-ақ аттайды. Көз ұшындағы құс қанатын жазып, жерден көтерілгенше Керқұла ат үстінен аттап өтіп кетеді. Теңізді көл, дарияны шалшық, тауды қырат құрлы көрмейді» [3, 58]. Керқұла аттың мықтылығы осы тұстардан байқалады. Жетім баланың ата-анасын іздеуге жолға шыққанда Керқұла ат алғаш рет Кендебайға тіл катады: «Таудың етегіне келгенде Керқұла атқа тіл бітеді:

– Достым Кендебай, іздеген жоғың алыста емес. Біреуі емес, екеуі де осыдан табылады. Мына таудан әрі ассаң, ағып жатқан өзенді көресің. Өзеннің ортасында бір арал бар. Ол аралда адам перісінің ханы тұрады. Сенің қолтығындағы алтын кебіс осы хан қызының кебісі. Баяғы қойшы баланың әке-шешесі де осы ханның қолында» [3, 58]. Көмекшілерге қатысты академик С.Қасқабасұлының пікірін келтіре кеткен жөн: «Көмекшілердің ішінен кейіпкердің мінген атын айрықша атап өту қажет. Аттар әрекет етеді, сөйлейді, келешекте болатын оқиғаларды күні бұрын біледі, кеңес береді және қожайынын құтқарады. Бір сөзбен айтқанда, ат – ең сенімді досы әрі жақсы жолдасы және адал көмекшісі» [6, 87]. Батыр өз атына сенеді және атының айтқанын міндетті түрде орындайды. Көмекші ат иесін қиын жағдайда қалдырмайды. Сол үшін көмекші өзінің құйрығының қылын батырға береді.

Керқұла ат өз иесіне: «Әзірге саған менің де, құралдың да керегі жоқ. Егер керек бола қалсам, құйрығымнан алған қылды тұтат. Сонда мен дайын боламын. Ендігі әңгімені барған соң көрерсің!» – дейді [3, 58]. Батырлық ертегіде кездесетін қыл, жүн, қауырсынның бір талы сияқты заттар магиялық күшке ие болады. Бір тал қыл не қауырсын батыр мен жануарды байланыстырушы көпір қызметін атқарады. Тек байланысты орнату үшін қылды тұтату керек. Ал бұл әрекетті отқа табыну кезінен қалған түсінік деп қабылдауға болады.

«Еркемайдар» ертегісінде аттың ерекше екендігін осы үзіндіден байқаймыз: «Қотыр күрең тайды барып ұстап алады, ұстаған екен, құнан болады, жүгендеген екен, дөнен болады, ерттеп мінген екен, бесті ат болады. Айшылық жерді алты аттайды, жылшылық жерді жеті аттайды. Сол аты Еркемайдарға: «Менің үстімде жүргенде сені мен жауға алдырсам, мен ат болмайын, үстімде жүргенде сен жауға алдырсаң сен жігіт болма», – дейді» [3, 71]. Еркемайдардың өзіне қатысты ғажайып туылуы болмаса, жылдам өсуі сияқты деректер келтірілмейді. Тек оның аты ерекше екендігін түсінгеннен соң, батырдың да елден өзгеше қасиеттері бар екенін түсінеміз. Қотыр күрең тай құнанға батыр ұстаған кезде ғана айналады. Еркемайдардың орнында басқа бөтен адам болса, ат құбылмаушы еді. Демек, ат пен иесі бір-біріне жаратылған.

Ғажайып көмекшілермен қатар ертегілерде тылсымға толы заттар да кездесіп жатады. Заттарға сену, оған магиялық қасиеттерді дарыту тікелей фетишизммен байланысты. Мысалы «Дудар қыз» ертегісінде жалмауыздан қашып келе жатқан Дудар қыз қолындағы заттарды жалмауызға лақтыра бастайды. «Дудар қыздың қалың тарағы бар екен. Тарағын лақтырды, «қалың тоғай бол», – деп тастады. Қалың тоғай болды. Қу аяқ кемпір адасты. Дудар қыз кетті, кемпір тоғайдан шығып тағы қуды, қолында Дудар қыздың, айнасы бар. «Айнасын үлкен дария көл бол» – деп лақтырды. Үлкен дария көл болды» [3, 85]. Кейіпкер өзінің заттарын дұшпанына бөгет қылу мақсатында лақтырады. Көп жағдайда лақтырылған заттың түскен жерінде географиялық нысандар бірден пайда болады. Олар: гидонимдер (өзен, көл), оронимдер (тау, бедер, қырат), топонимдер. Ерекше қасиеті бар ғажайып заттарды лақтырып бөгет жасау, көбінесе славян ертегілерінің сюжетіне тән.

Ғажайып заттар батырды дұшпанынан құтқару үшін керек. «Аламан мен Жоламан» ертегісінде Аламанның әйелі түс көріп, Аламанға жалмауыздың қуып жетуіне аз қалғанын көреді. Баласын оятып, ерекше жүзік береді. «Оның жүзігі ғажайып жүзік екен. Бала жүзікті алып әкесінің кеткен жағына қарай жүреді. Бірнеше күндерден кейін әкесінің қашып жүрген жеріне келеді. Келсе, әкесі бұрынғыдай емес, азып-тозған екен. Жүзікті әкесіне лақтырып жібереді, әкесі қағып алады. Сонда астындағы аты күншілік жерге жетеді» [3, 154]. Жүзіктің басқа жерге апаратын және батырға ерекше күш сыйлайтын қасиеті бар. Сонымен, фольклорлық дамуда нақты шығармалардағы белгілі бір ойдың шығармашылық мүмкіндігі, ұқсастық ресурсы, тоғысуы жүзеге асады. Сөйтіп, бір жанр түріндегі, мәселен, ертегідегі поэтикалық формулалар, мотивтер мен сюжеттердің бірігуі контоминация процесін тудырады.

Ғажайып туу мотиві әлем фольклорында тұрақты түрде жиі кездесетін мотив болғандықтан зерттеушілер назарына жан-жақты қырымен ілінді. Мысал ретінде славян, түркі, т.б. халықтар фольклорынан көптеген зерттеулерді айтуға болады. Классикалық зерттеулермен бірге кейінгі буын ғалымдар да бұл салаға жаңа зерделеулер тұрғысынан баруда. Қырғыз зерттеушісі Г.Т. Жамгырчиева қырғыз эпосындағы архаикалық мотив ретінде бас қаһарманның ғажайып тууы мен жылдам өсуін жаңа парадигмада қарастырады. «манас» эпосындағы қаһармандар бейнесіне тоқталғанда осы ғажайып туу мотивінің танымдық тамырын зерделейді [7, 1267]. Батырлық ертегілердегі ғажайып туу мотиві эпостағы осы мотивпен барынша жақын. Оның себебі – батырлық ертелігер мен эпостардағы бас қаһарманның ерлік болмысын таныту. Тағы бір жас зерттеуші Т.Ю. Хэмлет қиял-ғажайып ертегілеріндегі ғажайып балалар туралы сюжетті салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан қарастыра отырып, бұл сюжеттің өзегінде «ғажайып туу» мотиві» жатқандығына назар аударады [8, 116]. Сондай-ақ башқұрт ертегілеріндегі ғажайып туу мотивін зерттеген Р.Р. Зинурова бұл мотивтің әлем халықтарының мифтік баяндарында, ертегілерінде және эпостарында кеңінен таралғанына ерекше назар аударады. Өз мақаласында дәнді, жемісті, балықты жұту

нәтижесіндегі ғажайып тууды нысанға алады [9, 52]. Осы бағыттағы тағы бір зерттеу – А.Н. Данилованың Олонхо мәтіндеріндегі ғажайып туу мотивін талдаған мақаласы. Бұл мақаласында автор Виллой өңіріндегі яхут олонхосы мәтіндеріндегі ғажайып туу моивтерінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып, оны дәстүрлі мотив ретінде қарастырып, шамандық әрекеттермен байланысты элементтері бар дер түйіндейді [10, 17].

Бұл зерттеулерді айтудың себебі – ғылымда «ғажайып туу» мотиві қай кезеңде де маңызды болғанын, әлі де болса жаңа сипаттағы зерттеулерге арқау болып, жаңа тұжырымдармен толығу үстінде екеніне назар аударту. Біз де өз мақаламызда қазақ батырлық ертегілеріндегі ғажайып туу мотивінің мәтін құрылымында алар ерекше орнын жаңаша байыптауға мән бердік.

Қорытынды. Қазақ фольклорында, оның ішінде батырлық ертегілерде жиі көрініс беретін мотивтің бірі – ғажайып туу мотиві. Бұл мотивтің әлем халықтарының фольклорында тұрақты кездесуі – оның көне әрі тұрақты мотив екендігінің мысалы. Қазақтың батырлық ертегілерінде бұл мотив ерекше сипатмен белсенді әрекет етеді. Ел қорғаны болатын, ел мн жерді зұлым күш иелерінен құтқарып, жаудан қорғайтын бас қаһарман дүниеге ғажайып жағдайда келіп, дене-бітімімен, сыртқы түр-сипатымен, күшімен ерекшеленіп өседі.

«Ғажайып туу» мотивтің түп тамыры сонау алғашқы адамдардың өмір сүрген миф дәуірімен сабақтасып жатыр. Табиғаттың тылсым күштерінің қолдауында болатын ерекше қаһарманның өмірге келуі де сол тылсым күштермен, ғажайып оқиғалармен байланысты түсіндіріледі. Ғажайып жағдайда өмірге келген қаһарман адамзат қауымы, әулеті үшін ерекше миссияны орындайды.

«Ғажайып туу» мотиві батырлық ертегілердің барлығына дерлік тән. «Ғажайып туу» мотивімен бірге ертегінің оқиға желісінде «ғайыптан көмек алу» элементі бар. Яғни бас қаһарман ғажайып көмекшілердің жәрдеміне сүйену арқылы және ғажайып заттармен бірлесе отырып, шытырман оқиғаға толы кезеңді бастан кешіріп, мақсатына жетеді.

Ертегі мәтіндері құрылымындағы «ғажайып туу» мотиві – күллі оқиғаның өзегінде тұрған және қаһарманның жеңісті жолын, айрықша болмысын айғақтайтын негізгі арқау.

Әдебиеттер

1. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки; Исторические корни волшебной сказки. – Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2021. – 640 с.
2. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974. – 725 с.
3. Бабалар сөзі. Батырлық ертегілер. Жүз томдық. Т.75. – Астана: Фолиант, 2011. – 472 б.
4. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 1976. – 425 с.
5. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Толық шығармалар жинағы. Т.11. 3-кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 520 б.
6. Қасқабасов С. Таңдамалы. Фольклор иірімдері. Т.4. – Астана: Фолиант, 2017. – 328 б.
7. Жамгырчиева Г.Т. Чудесное рождение и быстрый рост героя как архаический сюжетный мотив в кыргызском эпосе // «Молодой учёный». Филология. № 9 (113). Май, 2016 г. Стр. 1267-1270.
8. Хэмлет Т.Ю. Сюжет волшебной сказки чудесные дети [сус 707; atu 707] в сравнительно-типологическом освещении // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Москва, 2014. – 226 с.
9. Зинурова Р.Р. Мотив чудесного рождения в башкирской богатырской сказке // Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 11 (226). Филология. Искусствоведение. Выпуск 53. С. 52–55.
10. Данилова А.Н. Мотив чудесного рождения героя в текстах Олонхо Виллойского региона // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 12(78): в 4-х ч. Ч. 4. С. 17-19.

К.М. БАЙТАНАСОВА, А. Т. КАСЕН

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

А.К. СЕЙПУТАНОВА

Восточно-Казахстанский университета имени С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан.

ФУНКЦИЯ МОТИВА «ЧУДЕСНОЕ РОЖДЕНИЯ» В КАЗАХСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ СКАЗКАХ

Аннотация. Каждый жанр в фольклоре зарождается на основе логики, понятий, представлений, характерных для всего народа. Мысли, познания, отраженные в них, объединяют общие явления в системе художественного мышления этого народа. В ходе этого процесса в фольклоре каждого народа появляются национальная самобытность, жизненные принципы, общая система мышления. К жанрам, которые сохраняют в себе все эти характеристики, относятся сказки.

Сказки являются продуктом безграничной фантазии человека, а также ее катализатором. Чудесные явления, порожденные фантазиями – это реальные проявления жизни, о которой мечтает человек. В завязке череды выдуманных событий лежит определенный мотив. Этот мотив имеет устойчивую повторяемость и обуславливает появление нового произведения. В данной статье объектом исследования выступает один из таких устойчивых мотивов – особое появление на свет главного героя. Анализируется символическое значение таких часто повторяющихся в героических сказках мотивов, как «чудесное рождение», «быстрое взросление», «чудесные помощники». Особое внимание уделяется тому, что указанные мотивы являются основной движущей силой в парадигме событий героических сказок. Принимая во внимание устойчивое проявление мифического мышления, мифических мотивов и образов в структуре героических сказок, рассматривается взаимосвязь данных мотивов. На основе результатов анализа сюжетных линий и мифических мотивов героических сказок, сохранившихся в памяти людей с незапамятных времен, сделаны весомые заключения.

Ключевые слова: фольклор, героическая сказка, мотив, чудесное рождение, чудесное пространство, чудесные помощники, чудодейственные предметы.

K.M. BAITANASSOVA, A.T.KASSEN

Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

A.K. SEYPUTANOVA

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE FUNCTION OF «MIRACULOUS BIRTH» MOTIF IN KAZAKH HEROIC TALES

Abstract. Each genre of folklore grows together with the public concepts and logic. Thoughts and knowledge in the folklore unite common phenomena in the system of people's artistic thinking. In the course of this process a national identity, life principles, and a common system of thinking appear in the folklore of each nation. Fairy tale is the genre that retains these features.

Fairy tales have the ability to help people's endless dreams and imaginations, and lead them with hope. The miraculous phenomena in fairy tales, created by the imagination, are

ordinary life forms that people dreamed of. There is a certain motif that underlay the events from people's imagination. These motifs are constantly repeated and become the basis for the emergence of new works. This article considers the special birth of the main character as one of the constant motifs of fairy tales. The symbolic meaning of the motifs as "Miracle of birth", "Rapid growth", "Miracle helpers" in heroic tales are analyzed. It is emphasized that these motifs are the main driving force of the storyline in heroic tales. The permanent picture of mythical knowledge, mythical motifs and images in the structure of heroic fairy tales and the relationship of motifs are considered. As a result of the analysis of storylines and mythical motifs in heroic tales, preserved in the memory of mankind since ancient times, some important conclusions have been drawn.

Keywords: folklore, heroic tales, motif, miraculous birth, miraculous space, miraculous helpers, miraculous objects.

References

1. Propp V.Ia. Morfologia volshebnoi skazki; Istoricheskie korni volshebnoi skazki. – Moskva: KoLibri, Azbuka-Atikus, 2021. – 640 s.
2. Jirmunskii V. M. Turkskii geroicheski epos. – Leningrad.: Nauka, 1974. – 725s.
3. Babalar sózi. Batyrlyq ertegiler. Júz tomdyq. T.75. – Astana: Foliant, 2011. – 472 b.
4. Propp V.Ia. Fólklor i deistvitelnos. – Moskva: Naýka, 1976. – 425 s.
5. Kondybaı S. Argyqazaq mifologiasy. Tolyq shyǵarmalar jınaǵy. T.11. 3-kvtr. – Almaty: Arys, 2008 – 520 b.
6. Kaskabassov S. Tandamaly. Folklor irimderi. T.4. – Astana: Foliant, 2017. – 328 b.
7. Jamgyrchieva G.T. Chudesnoe rojdenie i bystryi rost geroia kak arhaicheski siuzhetnyi motiv v kyrgyzskom epose // «Molodoi uchenyi». Filologia. № 9 (113). Mai, 2016 g. Str. 1267-1270.
8. Hemlet T.Iu. Siuzhet volshebnoi skazki chudesnye deti [sus 707; atu 707] v sravnitelno-tipologicheskom osveshenii // Disertasiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Moskva, 2014. – 226 s.
9. Zinurova R.R. Motiv chudesnogo rojdenia v baškirskoi bogatyrskoi skazke // Vestnik Chelabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2011. № 11 (226). Filologia. Iskustvovedenie. Vypusk 53. S. 52–55.
10. Danilova A.N. Motiv chudesnogo rozhdenia geroia v tekstah Olonho Viluiskogo regiona // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2017. № 12 (78): v 4-h ch. Ch. 4. S. 17-19.

Авторлар жайлы мәлімет:

Байтанасова Қарлығаш Медетқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Байтанасова Қарлығаш Медетовна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Baitanasova Karlygash Medetovna – Candidate of Philology, Professor. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қасен Аяужан Толегеновна – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Касен Аяужан Толегеновна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kassen Ayauzhan Tolegenovna – doctoral student of Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – филология ғылымдарының кандидаты,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің доценті, Өскемен, Қазақстан.

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – кандидат филологических наук, доцент Восточно-Казакстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Seiputanova Ayumgul Kamzanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan.